

הרב דניאל כ"ץ

מדור אלמנה – המשך מדור נשואה ?

פתיחה

בעל חייב לדאוג לאשתו למזונותיה ולכסותה. לדעת הרמב"ם, חיוב זה מקורו מהתורה, כפי שנאמר (שמות, כא : י) : "שארה כסותה וענתה לא יגרע". "שארה", לדעתו, אלו המזונות. הרבה מהראשונים חלקו עליו וסברו שחיוב המזונות מדרבנן²⁵⁹. לגבי חיוב הכסות המפורש יותר בפסוק ישנם רבים מהראשונים, שלמרות שחלקו על הרמב"ם, וסברו שחיוב המזונות מדרבנן הודו לו שחיוב הכסות מהתורה.

אמנם, חיוב הבעל לדאוג לאשתו למגורים אינו מפורש בפסוק²⁶⁰. לדעת הרמב"ם (אישות פרק יג הל' ג) החיוב של הבעל לדאוג לאישה למגורים נכלל בחיוב הכסות :

ובכלל הכסות שהוא חייב לה כלי בית **ומדור שיושבת בו**... והמדור ששוכר לה בית של ארבע אמות על ארבע אמות ותהיה רחבה חוצה לו כדי להשתמש בה ויהיה לו בית הכסא חוץ ממנו.

כנראה שהוא מבין את המילה כסות בהקשר רחב של חיוב לדאוג למחסה מאיומים חיצוניים. דברי הרמב"ם האלו נפסקו להלכה בשו"ע (אבה"ע, סימן עג סע' א) ולא מצאנו חולקים על החשבת המדור כחלק מכסות.

אמנם שונה הוא חיוב המדור מחיוב הכסות בדרך ביצועו. בחיוב הכסות, הבעל חייב לתת כסות בידי האישה, אבל בחיוב המדור אין בדרך כלל מסירת מקום מגורים לאישה שהרי האישה גרה עם בעלה. ואף שמהרמב"ם משמע, שהבעל חייב לשכור לה מקום מגורים, צריך לומר שכנראה כוונתו למקרה שאינם דרים ביחד מכיוון שהוא במדינת הים וכדומה. האישה אף חייבת לדור עם הבעל ואין לאישה זכות לדרוש מהבעל מדור משלה אם היא אינה רוצה לדור עמו²⁶¹.

מתוך כך אנו מבינים מדוע לא מופיע בגמרא שיעור המדור שחייב הבעל לאשתו, למרות שאנו מוצאים פירוט של שיעור המזונות והכסות (כתובות סד :²⁶²), מכיוון שהמגורים נעשים בדרך כלל עם הבעל לא הוצרכה המשנה לפרט לנו את דין המדור. אף שהרמב"ם (שם) כתב שיעור למדור של ד' על ד' אמות, אין לכך מקור מפורש בגמרא, והמגיד משנה כתב שזהו השיעור הקטן ביותר של בית שבדרך כלל מופיע בהלכה כשנדרש בית²⁶³.

כפי שמצאנו בחיי הבעל כך מוצאים אנו שישנה התחייבות של הבעל לאשתו לאחר פטירתו למזונות, כסות ומדור, כפי שיפורטו בהמשך המקורות לכך. מסתבר, שהחיובים שמוטלים על היתומים, שבהם אנו מוצאים את כל אותם מחוייבויות שהיה הבעל מחוייב בהם בחייו, באים להוות כעין המשך למה שהיה בחיי הבעל. ברצוננו לבדוק עד כמה הוצמדו החיובים של היתומים לחיובי הבעל. ישנה אפשרות שנעשו שינויים מסויימים בין חיובי היתומים לחיובי הבעל, ואם כך הוא, ברצוננו להבין מהו ההגיון שהנחה את חכמים בשינויים אלו.

מקור הדין

המשנה (נב) : מפרטת את החיובים שחכמים דרשו מהבעל להתחייב, ואף אם לא יכתוב אותם יהיה מחוייב בהם מכוח "תנאי בית דין". ביניהם אנו מוצאים :

לא כתב לה ... את תהא יתבא בביתי ומיתזנא מנכסי כל ימי מיגר אלמנותיך בביתי - חייב, שהוא תנאי בית דין.

²⁵⁹ עיין פירוט השיטות באוצר הפוסקים על סימן סט.

²⁶⁰ הגרי"ג רוזנטל, משנת יעקב (על הרמב"ם, אישות פרק יג הל' ג) ציין לרשב"ם ולראב"ע על הפסוק שהבאנו, שדנים באפשרות שענתה המופיע בפסוק הוא, לפי פשוטו, המדור שחייב לה.

²⁶¹ עיין שו"ע אה"ע, סימן ע סע' יב ובב"ש, שם ס"ק לה. וכן יעויין בספר משנת יעקב אישות פרק יד הל' ח.

²⁶² כל המקורות מתייחסים למסכת כתובות אלא אם כן צוין אחרת.

²⁶³ בהמשך נביא תשובת הגאונים שיכולה להיות מקור יותר מפורש לדברי הרמב"ם (יעויין עוד בספר פרשת המלך ביחס לדברי המ"מ).

ההתחייבות כפי שמופיעה בלשון המשנה כוללת מגורים בביתו של הבעל לאחר פטירתו וקבלת מזונות מנכסיו באותה תקופה. ניתן היה לומר שהמגורים המובטחים לאלמנה כוללים גם דיור במקום אחר מלבד ביתו של הבעל וכל בית יחשב ביתו כאשר תשכור אותו מנכסיו. אם כי, לכאורה, מלשון התנאי משמע שישנה רק התחייבות להמשך מגורים בביתו של הבעל. משנה נוספת (קג.) מלמדת אותנו שהיתומים מחוייבים לספק לאלמנה מזונות רק בהיותה בבית הבעל, ובתנאי שיש לה אפשרות לגור שם:

אלמנה שאמרה אי אפשי לזוז מבית בעלי - אין היורשין יכולין לומר לה לכי לבית אביך ואנו זנין אותך, אלא זנין אותה ונותנין לה מדור לפי כבודה.

אמרה אי אפשי לזוז מבית אבא - יכולין היורשין לומר לה אם את אצלנו יש לך מזונות, ואם אין את אצלנו אין לך מזונות.

אם היתה טוענת מפני שהיא ילדה והן ילדים - זנין אותה והיא בבית אביה.

במשנה מופיעות שלוש הלכות: א. האלמנה יכולה לתבוע מגורים בבית בעלה ואין היתומים יכולים לסלקה. ב. היתומים יכולים לתבוע מהאלמנה לגור עימם בבית הבעל ורק אז יזונו אותה. ג. במקרה שיש לאלמנה טענה שמצדיקה את חזרתה לבית אביה ואי יכולתה לגור בבית הבעל עם היתומים - הם חייבים לזון אותה בבית אביה.

הגמרא (קג.) קובעת ביחס להלכה השניה, שהאלמנה אינה יכולה לדרוש מזונות בבית אביה, שאין כוונת המשנה שאלמנה בבית אביה תפסיד את כל המזונות אלא היא מפסידה רק את ההפרש שבין מזונותיה כשהיא גרה עימם לבין הוצאות המזונות שלה כשהיא בנפרד מהם שהן עולות יותר שכן "ברכת הבית ברובה".

ההלכה הראשונה: זכות האלמנה לדרור בבית בעלה

ההלכה הראשונה במשנה דורשת ביאור. במשנה שהזכרנו בתחילת הפרק מפורש, שהזכות של האלמנה לדרור בבית בעלה מעוגנת בתנאי ב"ד, ואילו מהמשנה הזו משתמע שהחייב של היתומים לאפשר לה לדרור בבית בעלה נובע מטענתה שאינה יכולה לזוז מבית בעלה!

גם ההסבר שהמשנה מביאה לביטולה של זכות זו, על ידי כך שיאמרו לה היתומים "לכי לבית אביך ואנו זנים אותך שם" אינו מובן. מהי ההווא אמינא שיוכלו היתומים לסלקה בטענה שימשיכו לזון אותה גם במקום אחר, הרי יש לה זכות מגורים?

נראה לומר, שההנחה של המשנה בהתחלה הייתה, שהדין של מגורי האלמנה בבית בעלה אינו אלא כאמצעי להקל על היתומים לספק לה את המזונות מכיוון שהיא גרה עימם, ועיקר חובת היתומים כלפיה הוא המזונות. ואם כך, אין חיוב המדור חיוב בפני עצמו כפי שהיה בימי חייו של הבעל. זהו ההסבר לדברי היתומים שמצד חובת המזונות אין הם דורשים ממנה לגור עימם.

מסקנת המשנה היא, שבית הדין לא מקבל את טענתם. דבר זה יכול לנבוע משתי סיבות:

א. החיוב של היתומים לדאוג לאלמנה למגורים קיים בפני עצמו, ללא קשר למזונות שחייבים לה, ואין להם זכות לבטלו. ואע"פ שישנה עדיפות לבית הבעל, זה לא גורע מחובת היתומים לדאוג לאלמנה למדור אלא בא כדי לאפשר לה להמשיך את חייה הקודמים במידת האפשר.

ב. אע"פ שחיוב המדור אכן קשור לחיוב המזונות, אין המדור של האלמנה תקנה לטובת היתומים בלבד כדי להקל עליהם לזונה אלא תקנה שנועדה להמשיך את החיים של האישה באופן דומה למה שהיה בחיי בעלה הן מבחינת מגורים והן מבחינת מזונות. נמצא על פי דרך זו, שהחובה של המגורים והחובה של המזונות נובעות מאותו עיקרון והן מהוות שני חלקים של תקנה אחת²⁶⁴.

אפשר להציע נפקא מינה בין הגישות הללו, כשהבעל לא הניח בית. אם חובת המדור היא עצמאית ואינה קשורה כלל למזונות - הרי שיהיו חייבים לשכור לה מדור כפי שהיה חייב הבעל בחייו. ואם המדור הוא אך ורק בא למלא את המשך המגורים כפי שהיה בימי הבעל - אם הבית נפל נסתיימה החובה הזו של המדור כלפי האלמנה.

²⁶⁴ דברים אלו שנויים, לכאורה, במחלוקת ראשונים כפי שיבואר בהמשך, מטרוננו בשלב זה היא להראות כיצד יש בפשט המשנה רמזים לכיוונים השונים.

ההלכה השנייה: תלות הזכות במזונות במגורים בבית הבעל

ההלכה השניה במשנה יכולה גם כן להתבאר בשני אופנים: או שהאלמנה אינה יכולה לדרוש מזונות מלאים בבית אביה מפני שחיוב המזונות, למרות היותו נפרד מחיוב המדור, קיים במלואו רק כשהיא גרה עם היתומים כפי שהייתה גרה עם בעלה. שהרי אין להם חובה לשכור לה דירה כשיש לה אפשרות לגור עימם אלא הם רק חייבים לאפשר לה את המגורים בדירת בעלה. או שהאלמנה מעיקר הדין צריכה לגור עימם שהרי כל עניינם של המגורים הוא מפני היותה קשורה אל היתומים בחיוב המזונות, והשיעור של המזונות נקבע עפ"י המצב הראוי, אלא שאין ליתומים אפשרות לחייב את האישה לגור עימם כמו שהבעל היה מחייב אותה אילו היה חי, מכיוון שהסיבה שהבעל היה יכול לחייב את האישה לגור עמו הייתה מכח מערכת חיי האישות שביניהם שעל דעת כך נישאה לו, מה שכמובן מתבטל עם פטירתו של הבעל.

הדין הזה תלוי גם בשאלת הקשר שבין שני חלקי ההתחייבות המופיעים בנוסח התנאי ב"ד "ואת תהא יתבת בביתי ומיתזנא מנכסי". האם הישיבה בבית היא כדי שתמשיך את חייה כפי שהיו לפני כן ולכן גם תהא ניזונת מנכסי, או שאלו שני דברים נפרדים הקשורים אחד לשני רק בכך שעיקר חיוב המזונות נקבע מתוך הנחה שהמגורים הם בביתו של הבעל.

בתוספתא (פי"א ה"ז; הובאה קג.) מפורטים דברים נוספים שנכללים במגורים:

תנו רבנן: משתמשת במדור כדרך משתמשת בחיי בעלה, בעבדים ושפחות - כדרך משתמשת בחיי בעלה, בכרים וכסתות - כדרך משתמשת בחיי בעלה, בכלי כסף ובכלי זהב - כדרך משתמשת בחיי בעלה, שכך כתב לה ואת תהא יתבת בביתי ומיתזנא מנכסי כל ימי מגר ארמלותיך. בביתי.

ובירושלמי (פי"ב ה"ג) הוסיפו להגדיר את שיעור החיוב:

אמר רבי לעזר בן יוסי כהדא דתני דרה בבית כשם שהיתה דרה ובעלה נתון במדינת הים ומשתמשת בכלי כסף ובכלי זהב כשם שהיתה משתמשת ובעלה נתון במדינת הים וניזונת כשם שהיתה ניזונת ובעלה נתון במדינת הים.

כלומר, המגורים בבית כוללים את כל הדברים שהיו בבית מקודם. דבר זה גם נרמז במשנה דלעיל בקיצור "ונותנים לה מדור לפי כבודה".

המקורות הללו מחזקים את התפיסה שהעלינו שיש לראות בהמשך המגורים בבית הבעל את רצונם של חכמים לשמר את אורח חייה של האישה מימי נישואיה. שהרי זוהי הסיבה שחכמים מחייבים את היתומים לשמור לאישה חלקי ריהוט וביגוד שהיא התרגלה אליהם מימי נישואיה. ואין לראות בחיוב זה רק חובה לדאוג לאלמנה למקום מגורים בלבד.

מדור אלמנה - תנאי בית דין מפורש בכתובה

החיוב לכסות של אלמנה לאחר פטירת בעלה אינו מפורש בתנאי ב"ד, אבל הוא קיים בבירור כפי שעולה מהגמרא (סה.), שאלמנה באה לב"ד ובין היתר דרשה "פסוק לי שיראי". (וכן סה.): "מותר בלאות אלמנה ליורשיו", ופירש רש"י: "אלמנה הניזונת מנכסי יתומים ועליהן ליתן לה כלים של חמישים זוז משנה לשנה". (וכן בתוספות ר"ד (שם): "ומכאן מוכח... שחייבים היורשים להלביש אלמנה כשם שחייבים לזונה".

בראשונים, אמנם, הובאה שיטה שאין לאלמנה כסות (ריטב"א נב: ד"ה והא, בשם ר"י). אלא שהיא קשה מכל הגמרות הנ"ל ויתכן שיש לפרשה בכיוונים אחרים²⁶⁵.

נראה, שהמקור של החיוב לכסות האלמנה נובע מההתחייבות לזונה הכוללת את כל צרכיה, וכפי שכתב הרי"ד במפורש. נמצא, שחיוב הכסות שישנו באלמנה נובע מחיוב המזונות.

אם כן, יש לשאול מדוע היה צורך לכתוב את המדור במפורש ולא נכלל אף הוא יחד עם הכסות כפי שאנו מוצאים בחיי הבעל?

יתכן שהחידוש הוא, שהיא ממשיכה לגור בביתו ואין יכולים לסלקה במדור קטן. דבר זה ניתן להיאמר אם חיוב המדור הוא חיוב עצמאי ויש חובה ליתומים לשכור לה מדור.

אבל אם נתפוס שחיוב המדור הוא בשביל להמשיך את חייה כפי שהיו בימי בעלה, נראה שדווקא העובדה שחיוב המדור נכתב

²⁶⁵ עיין בתשובות הרשב"א (מיוחסות), סימן קח.

במפורש באה כדי לגרע את כוחה של האישה, שאין חובה לשכור לה מדור כפי שבעלה היה חייב לעשות. אפשרות נוספת ליישב, על פי התוספתא והירושלמי שהבאנו, היא, מכיוון שהמדור כולל את כל התשמישים שהיו בימי חיי בעלה, היה צורך לכתוב את המדור במפורש כדי לרבות את הדברים הללו. אם כי, יתכן שדבר זה הוא תוצאה טבעית של ההסברים הקודמים בין מהכיוון של חובת היתומים להשאירה בבית ובין מהכיוון של אופי המדור כהמשך של מה שהיה בחיי הנישואין שלה.

סיכום החקירה

ישנה התחייבות של הבעל להמשיך את המגורים של אשתו בביתו ולדאוג למזונותיה. יש לדון, האם החובה הזו היא המשך של חובת המדור שהייתה בחיי בעלה, כשישנה עדיפות להמשך המגורים באותו הבית שבו הייתה גרה בחייו. או שמא לא חלה על היתומים חובה עצמאית לדאוג למגורי האלמנה אלא רק לאפשר לה להשתמש במדור שבו היא חיה בחיי בעלה ותו לא. לפי דרך זו חובת המדור היא חלק מחובה כללית של היתומים לתת לאלמנה להמשיך את חייה כמקודם אם על ידי מזונות ואם על ידי מגורים.

בבית ולא בבית

הדין

מה דין האישה במקרה שלא מתקיים התנאי של "את תהא יתבא בבית" או מפני שלא היה בית לבעל או מפני שהבית אינו ראוי למגורי האישה?

בגמרא (נד. ; קג.) מובאת ברייתא:

תני רב יוסף 'בבית' - ולא בבית.

אחר מכן מובאת מחלוקת אמוראים, כשרב יוסף מוסיף על הברייתא (נד.).

אבל מזוני אית לה, מר בר רב אשי אמר: אפילו מזוני נמי לית לה. ולית הלכתא כמר בר רב אשי.

כלומר, ישנו מקרה שבו לא נאמר התנאי של הבעל שתהא יושבת בביתו, וזהו ב"בית". האמוראים נחלקו האם אי קיום התנאי ישלול ממנה את זכותה במזונות.

צריך לברר מהו המקרה ומדוע במציאות כזו יש סיבה לדעת מר בר רב אשי שיתבטל חיוב המזונות.

שיטת רש"י

נביא את דברי רש"י בביאור הגמרא (נד.):

בבית ולא בבית - אם יש לו בית כופין את היורשין לתת לה מדור לפי כבודה ואין יכולין לומר לה לכי לבית אביך ואנו זנין אותך שם אבל אין לו בית אלא ביקתא בעלמא, צריף צר וקטן ולשון ביקתא **בי עקתא**, יכולין לומר לכי מאצלנו דאת תהא יתבא בבית כתב לך ולא בבית.

אבל מזוני אית לה - בבית אביה מנכסיו ולא אמרינן כיוון דלא קרינן בה ואת תהא יתבא בבית לא קרינן בה ומתזנא מנכסי, ורב יוסף בבית יתירא דריש דתקון למכתב בבית תרי זימני ואת תהא יתבא בבית כל ימי מיגר ארמלותיך בבית.

עולה מביאורו של רש"י, שבמקרה שהבית צר ואין מקום למגורי האלמנה והיתומים ביחד, היתומים יכולים לסלק את האלמנה ואין להם חובה לתת לה מגורים במקום אחר אלא רק לזונה בבית אביה.

רש"י גם מסביר מדוע אין מבטלים את המזונות במקרה שאינה דרה עימם, לדעת רב יוסף, מכיוון שאין ביטול חלק מהתנאי ב"ד גורם לביטול של כל התנאי. אם כי לכאורה לא ביאר מדוע אין לבטל את כל התנאי.

בסוף דבריו הוא כותב, שרב יוסף דורש את המילה 'בבית' המיותרת המופיעה בתנאי ב"ד. יש מקום לשאול כלפי מה דברי רש"י אלו אמורים, האם המילה בבית המיותרת היא ההסבר לדיוק של "בבית ולא בבית" או שהיא ההסבר לחיוב המזונות לדעתו

של רב יוסף.

מדברי הרי"ד במקום, שמביא גם את הייתור של בביתי כרש"י, משמע שזהו ההסבר למיעוט של "בביתתי" וז"ל:
אבל אם הניח מדור צר ודחוק אין חייבים לתת לה מדור, דמתניתין תני תרי בביתי כדי לדיוקא בביתי ולא בביתתי.
וגם בהסבר המסקנה הוא מוסיף:

ולית הלכתא כמר בר רב אשי, דהאי דקתני בביתי שלא תוכל היא לומר תנו לי מזונות בבית אבי וא"א לדור עמכם
דלא יהי לה א"כ יושבת וניזונת עמהן דברכת הבית ברובה, אבל הכא דאינה מעכבי מעלין לה מזונות בבית
אביה.

כלומר הרי"ד שהולך בדרכו של רש"י מביא את הייתור כמקור לדין של הברייתא שחובת המדור התבטלה בבית. לפי הסברו,
הייתור אינו קשור למחלוקת האמוראים שלאחר הברייתא²⁶⁶.

מחלוקת האמוראים היא שמר בר רב אשי לומד את התנאי כפשוטו שיש חיוב מזונות רק בהיותה בבית הבעל, ואילו רב יוסף לומד
מהתנאי של בביתי מהו השיעור של המזונות שהיתומים חייבים לשלם כשיש בית לאביהם אף אם האלמנה אינה רוצה לגור עימם,
אבל ההתחייבות של המזונות קיימת גם כאשר אין לה אפשרות לגור עימם בבית.

צריך לומר, על פי דבריו, שמר בר רב אשי גם חלק על רב הונא (קג.) וסבר שכשאינה רוצה לגור עם היתומים אין לה מזונות כלל.
ברור, לשיטת מר בר רב אשי, שאין חיוב כלל של מדור במקרה של "בביתתי" שהרי התנאי כולו מתבטל.

גם לדעת רב יוסף נראה, שאין חיוב לשכור לה בית אחר. שכן אם היה חיוב כזה לא היה הרי"ד צריך למצוא לרב יוסף מה הוא
לומד מ"בביתתי" שהרי זהו המקור לחיוב המדור לאלמנה גם כשאינה בית לבעל.

אמנם, המהרי"ט צהלון (סימן רלג) למד בשיטת רש"י שהמילה 'בביתתי' לפי פשוטה אינה כוללת בית צר. רש"י עפ"י הבנתו בא
לבאר על ידי הייתור את שיטתו של רב יוסף, שלמרות שאין מתקיים התנאי של בביתי נותר חיוב המזונות. הסבר זה מסתייע מכך
שרש"י פותח וכותב "ורב יוסף בביתי יתירא...", ומשמע שמבאר את שיטת רב יוסף ולא את הברייתא. כמו כן, מהמיקום של
הדברים ברש"י לאחר הבאת הדין של "מזוני אית לה" וגם מלשון רש"י בהסבר הברייתא "בביתתי כתב לך" משמע, שהבקתה
מתמעטת מפשט המילה "בביתתי".

על פי דבריו, המחלוקת בין האמוראים תהיה האם לבטל את התנאי לגמרי או מכיוון שחזרו חכמים וכפלו את המילה בביתי רצו
לומר שאף אם לא יתקיים ה"בביתתי" הראשון חייבים היתומים להמשיך ולזונה בימי אלמנותה. עפ"י זה, אין צורך שמר בר רב אשי
יחלוק על רב הונא (קג.) ויסבור שאם אינה גרה עימם למרות שיכולה לגור עימם מפסדת את מזונותיה, שכן ניתן לחלק בין ביקתה
שבה התבטלו המגורים למקרה שהתנאי יכול להתקיים ולא התבטלו המגורים.

נמצא, שלשיטת רש"י, על פי שני ההסברים, חיוב היתומים במדור קיים רק בביתו של הבעל. לשיטה אחת בביאור רש"י, לדעת רב
יוסף חיוב המזונות נשאר מכיוון שהמילה "בביתתי" ממשיכה ללמד אותנו את שיעור המזונות ולא באה למעט את האלמנה
מהתנאי, ולשיטה אחרת אילולי הייתור היינו ממעטים אותה אף ממזונות במקרה שאינה יכולה לדור שם.

לכל ההסברים בשיטת רש"י עולה בפשטות שאין לדעתו חיוב לשכור מדור לאישה במקרה שאינה דרה עם היתומים, אף שאין זה
באשמתה.

שיטת הרמב"ן ובית מדרשו

הרמב"ן (נד. ד"ה תני) מאריך בביאור הברייתא ומעלה כמה פירושים בביאור ובביאור הירושלמי. נביא תמצית מדבריו הנדרשים
לענייננו:

פירוש אחד הוא מביא בשם הראשונים, שבבית קטן וצר שאינה יכולה לדור עם היתומים הם מסלקים אותה מהבית וחייבים לשכור
לה מדור אחר. כלומר, ההבנה הפשוטה של התנאי ב"ד היא, שישנו חיוב מדור עצמאי של מגורים לאלמנה כשהעדיפות למגורים
בבית הבעל היא רק כשזה אינו על חשבון היתומים. המיעוט של "בביתתי ולא בביתתי" מסיר מהיתומים את החובה לתת לה לגור

²⁶⁶ כך גם משמע שלמד הריטב"א (נד. ד"ה תני) בדעת רש"י. יעויין גם בדברי רבו הרא"ה בסוגיין.

בבית הבעל, אבל אינו מבטל את התנאי הבסיסי של חובת המגורים.

הרמב"ן נדחק ליישב על פי שיטה זו את דברי מר בר רב אשי "מזוני לית לה" שמשמע מדבריו שהתנאי התבטל שהרי על פי שיטה זו היא הרי מקבלת מגורים במקום אחר. לכן מסביר הרמב"ן שלדעת מר בר רב אשי היא מקבלת מזונות רק עפ"י השיעור שלהם כשהיא גרה עימם, דלענין זה נשאר שיעור החיוב של המזונות צמוד למגורים בביתו של הבעל אעפ"י שהיא מקבלת בית אחר.

פירוש נוסף מעלה הרמב"ן מתוך דברי רב צמח גאון בתשובה (שערי צדק, ח"ד סי' ב), הרמב"ן מביא רק את חציה השני של התשובה מכיוון שרק חלק זה הועתק בספרו של הנגיד ז"ל שהיה לפניו ומשם הביא תשובה זו. אמנם כיוון שזכינו שהתשובה נמצאת בידנו במלואה נביא את כולה:

וששאלת: את תהי יתבה בביתי ותאני רב יוסף בביתיה ולא בביקתיה אבל מזוני אית לה, מאי קאמר רב יוסף. כך ראינו: בעל שמת אשתו יושבת בביתו בזמן שיהא ביתו גדול, אבל ביתו קטן שלש אמות על שלש אמות אמר רב יוסף בביתיה גדול ולא בביקתיה קטן, כדאמרינן בהמוציא יין דעבודה זרה: 'ביקתא בי עקמא'. הילכך: אם יש לו בית קטן אין עליה מן הדין לדור בו אלא הולכת לבית אביה או שוכרת בית גדול ויושבת בו ושכר מן היתומים, ומזוני אית לה. והלכתא כרב יוסף.

הרמב"ן כתב על תשובה זו:

וזאת התשובה איני סומך עליה שנראית כמשובשת שהלשון שלה נוטה שלתקנת האשה אמרו כן שאין מכריזין אותה לדור בקטן אלא שוכרת גדול, וזה אינו כלום.

כלומר, שיטת הגאונים היא ש"בבית" בא למעט מקום קטן שאינו נקרא בית כלל, פחות מד' על ד' אמות, והיא יכולה לדרוש מקום מגורים ראוי²⁶⁷. על פי ביאור זה, "בבית" הוא המשך ההתחייבות של הבעל מחייו ואותו גודל של דירה שהתחייב לספק לה בחייו מחוייב גם לאחר מותו. לגבי מה שהשיג הרמב"ן על הגאונים שהתנאי לטובתה של האשה, כך אכן משמע מהקטע שהיה לפניו שמתחיל במילה "הילכך" שבמקרה שהבית קטן ביחס לדרישות האלמנה יכולה לדרוש בית אחר, דבר שאינו מסתבר. אבל מתחילת התשובה עולה שהם מדברים על מקרה שהבית קטן מד' על ד' אמות ואז האשה יכולה לטעון שאין על זה שם מדור, אבל בבית קטן שהאשה רוצה בבית גדול יותר בודאי שלא עלה על דעתם שתוכל לדרוש בית אחר.

הרמב"ן מציין, שהשיטות שחייבים היתומים לשכור בית לאישה כשאינה דרה עימם הוכרחו לכך בגלל הירושלמי (פ"ד הי"ג):

ר' זעירא שלח שאל לר"ג בר יצחק ולרב אבימי בר פפי לא היה שם בית א"ל היורשים שוכרין לה בית.

הרמב"ן עצמו נוטה לחלק בין הירושלמי לבבלי ולטעון, שהירושלמי מדבר כשלא היה בית בכלל ואז כשהיורשים שוכרים בית הוא נקרא ביתו של הבעל שבו מתקיים התנאי ב"ד ואילו הבבלי מדבר כשיש בית אלא שאינו ראוי למגורי האלמנה והיתומים וכיוון שהבית אינו ראוי למגורי האלמנה התנאי ב"ד מתבטל לגמרי²⁶⁸.

עולה משיטת הרמב"ן, שאף שהוא מוצא אפשרות שישכרו לה בית אין זה מכח התחייבות לשכור לה בית אלא רק כשהבית שהיתומים שוכרים נקרא ביתו של הבעל, אם כי זהו קצת דוחק בלשון הירושלמי "ששוכרין לה בית" ולולא דבריו היה אפשר לומר, שכשאין לה בית זהו מקרה שבו בודאי התחייב הבעל לשכור לה בית אעפ"י שכתב "בבית" שהרי אין לו בית.

אמנם, למרות שלא קיבל את שיטת הראשונים בביאור הגמרא, בסוף דבריו להלכה הוא מקבל בעל כרחו את שיטתם שחייבים היתומים לשכור לה בית כשאינה יכולה לדור עימם:

ואע"פ שאין זה מחוור אנו נותנים ראשינו תחת כפות רגלי הראשונים ז"ל²⁶⁹.

²⁶⁷ יתכן שזהו המקור לשיטת הרמב"ם בשיעור המגורים שבעל חייב לתת לאשתו.

²⁶⁸ מדברי הר"ן על הרי"ף עולה שהוא קיבל את שיטתו של הרמב"ן להלכה.

²⁶⁹ בתוך דבריו מבאר הרמב"ן קטע קשה בירושלמי. עפ"י דבריו הירושלמי מתכוון לומר מהו הדין במקרה שלא היה שם בית: "נותנין לה דמי שכירות בית כמו שהוא והיא טורחת ושוכרת לעצמה, ואם היא אומרת איני רוצה לטרוח אלא שכרו לי אתם אין שומעין לה." כלומר, יש לאלמנה טענה כלפי היתומים שטורחת השכירות תהיה מוטלת עליהם והם יכולים לדחות את טענתה. עפ"י הבנתנו במחלוקת הראשונים האם שוכרים לה ביתן ניתן גם להציע הסבר במה תלוי הויכוח של האלמנה והיתומים. ראשית, נציין, שבחיי הבעל נראה שהבעל אינו חייב לטרוח ולקנות לאשתו מקום מגורים, אלא די בכך שמעמיד לה את הסכום שנדרש לכך. דבר זה נלמד מכסות, שגם בחיי הבעל וגם לאחר פטירתו מפורש שויים של הבגדים. ומשמע שהאשה מקבלת כסף והיא קונה לעצמה את הבגדים. עפ"י זה נראה שאם התקנה של מדור אלמנה היא רק המשך המגורים בבית של בעלה, ובמיוחד עפ"י דברי הרמב"ן, שגם בבית שיקנו שיתומים

הרשב"א (נד. ד"ה תני) גם קיבל את מסקנתו של הרמב"ן. כך גם משמע שזו מסקנת הרא"ש (פרק ד הל' כט) שסיים את דבריו בשיטת הרמב"ן.

שיטת הרא"ה

הרא"ה (נד. ד"ה לא) ובעקבותיו הריטב"א (נד. ד"ה תני) והשיטה לר"ן (נד. ד"ה תני) טוענים, שהבבלי והירושלמי חולקים בשאלת החיוב לשכור לה בית, ודעת הבבלי שאין לשכור לה בית, כפי שעולה מפשט דבריו של מר בר רב אשי שאפילו מזוני לית לה.

הרא"ה מביא גם ראייה נוספת מהגמרא (ק.ג.):

אמר אביי: נקיטינן, מדור אלמנה שנפל - אין היורשין חייבין לבנותו. תניא נמי הכי: מדור אלמנה שנפל - אין היורשין חייבין לבנותו. ולא עוד אלא אפילו היא אומרת הניחוני ואבננו משלי - אין שומעין לה. בעי אביי: שיפצה מאי? תיקו.

מגמרא זו עולה שהאלמנה אינה יכולה לשפץ או לבנות את בית הבעל שנפל, וגם היורשים אינם חייבים לבנות אותו בשבילה, דבר שנובע לדעת הרא"ה מכך שאין לה שיעבוד אלא על המדור שהבעל השאיר אחריו. ואף אם היתומים ישבו ויבנו אותו - לא תהיה יותר לאלמנה זכות לגור בבית הזה. כמוכן, שלדעת הרמב"ן והראשונים החולקים על הרא"ה, אין זו ראייה מוכרחת מדין זה, וגם לדעתם יש לה זכות בדירת הבעל לפני שצריכים לשכור לה בית אחר²⁷⁰.

הרא"ה מסיק בסוף דבריו שמכיוון, שזוהי דעת הבבלי וכן שיטת רש"י אין צורך לשכור לאלמנה בית במקרה שלא מתאפשרים מגוריה בבית הבעל. וכן מסקנת הריטב"א והשיטה לר"ן.

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם (אישות פרק יח, הל' ב-ג) כתב:

"כשם שניזונת אחר מותו מנכסיו כך נותנין לה כסות וכלי תשמיש ומדור, יושבת במדור שהיתה בו בחיי בעלה ומשתמשת בכרים וכסתות בעבדים ושפחות שנשתמשה בהן בחיי בעלה. נפל המדור אין היורשין חייבין לבנותו, ואם אמרה הניחו לי ואני אבננו משלי אין שומעין לה, וכן לא תחזק בדקו ולא טחה אותו אלא תשב בו כמו שהוא או תצא, ויורשין שמכרו מדור אלמנה לא עשו כלום.

נפל הבית או שלא היה לבעלה בית אלא בשכר נותנין לה מדור לפי כבודה, וכן מזונותיה וכסותה לפי כבודה, ואם היה כבוד הבעל גדול מכבודה נותנין לה לפי כבודו מפני שעולה עמו ואינה יורדת אפילו לאחר מיתה.

הרמב"ן טוען, שהרמב"ם השמיט את הדין של "בביתי ולא בביקתי". הוא מסביר זאת, שמכיוון שהרמב"ם קיבל את שיטת הירושלמי ששוכרין לאלמנה בית במקרה שאינה יכולה לדור עם היתומים נכלל בזה גם המקרה של ביקתא שאם היתומים אינם נותנים לה לגור עימם שוכרין לה בית.

אמנם בפירושו המשנה כתב הרמב"ם (פי"ב ה"ג):

וכן משאירים לה הכלים והבגדים שהייתה משתמשת בהם ואפילו היו משי וזהב. וכן עבדים והשפחות שהיו משרתים אותה אין לוקחים ממנה. וכבר קדם לך שזה מתנאי כתובה. **ואם נפל הבית שהייתה דרה בו הרי זו הפסידה זכות המדור בנכסיו, לפי שהתנאי היה את תהא יתבא בביתי.** ואין לה לבנותו אפילו משלה, וכן אין לה לשפצו.

גם בהסבר התנאי ב"ד מדגיש הרמב"ם (פ"ד מ"א):

תדור בבית שהייתה דרה בו עם בעלה בחייו ותמשיך להשתמש בכל המטלטלין והכלים שהייתה משתמשת בהן

לאחר מכן, ייתכן שהזכות שלה תהייה רק מכוח היותו נקרא על שם בעלה, כפי שהבאנו את דבריו לעיל, היה מקום לומר, שהטירחה לשכור תהייה מוטלת על היתומים שהרי אין זו חובת המדור הרגילה שהייתה בחיי בעלה אלא תקנה אחרת באופייה. היינו, שהיתומים מחייבים לתת לה מדור מוכן. ומסקנת הירושלמי שהחובה של היתומים שהיא רק כפי שהיה בעלה חייב לה בחייה, דהיינו לתת לה דמי מדור, והיא כבר טרחה למצוא מדור בעצמה.

²⁷⁰ הריטב"א (ק.ג. ד"ה נקיטינן) מביא את דברי הרשב"א, שגם אם בנו היתומים שוב את הבית אין לה זכות בו, והרשב"א הרי חולק על הרא"ה.

עמו בחייו ... ופירוש מיגר אלמנותך, המשך אלמנותך בביתי כלומר אחריו.

משמע שהזכות של האלמנה היא להמשיך את חייה כפי שהיו בימי בעלה ולא התחדשה זכות מגורים חדשה לאלמנה מהיתומים שהרי כתב שאם נפל הבית הפסידה זכות המדור בנכסיו²⁷¹. אף שניתן ליישב סתירה זו בפשטות ולומר שהרמב"ם חזר בו, ננסה להראות שישנה דרך ליישב את הסתירה ללא חזרה.

עוד יש להעיר על לשון הרמב"ם בהלכות שהבאנו: "כשם שניזונת ... כך נותנים לה כסות ומדור" לאיזה ענין הרמב"ם לומד מדור וכסות ממזונות?

ואף יותר מכך יש לשאול מהו הצורך ללמוד מדור ממזונות, הרי מדור מפורש בתנאי ב"ד כמו שמפורש חיוב המזונות בתנאי ב"ד²⁷²?

עוד יש להקשות, שהרי בהמשך כותב הרמב"ם שאת המדור והכסות היא ממשיכה ממה שהיה לה בימי בעלה. אם כך, דבר זה בודאי לא נלמד ממזונות ששיעורם הוא עפ"י צרכיה. עוד יש לשאול על כך שרק בהלכה לאחר מכן בהקשר של נפל הבית כותב הרמב"ם שהמדור הוא לפי כבודה. מדוע הוא לא כותב את השיעור הזה מיד?

אפשר לומר, שהרמב"ם בהלכה השניה שהבאנו, הפותחת במילים "נפל הבית", מדבר על מקרה בו הבית נפל דווקא בחיי הבעל כמו המקרה השני באותה הלכה "שלא היה לבעלה בית אלא בשכר", שגם הוא מדבר שכבר בחיי הבעל לא היה לו בית. את הדין במקרים האלו למד הרמב"ם מהירושלמי, לפי פשוטו, "לא היה שם בית" דהיינו בחיי הבעל - "שוכרין לה בית". ויתכן שהוא גם למד שזוהי כוונת הבבלי "בביתי ולא בביתתי", עפ"י פירוש הגאונים שהביא הרמב"ן, שאין קיום לתנאי ב"ד בבית שאין בו שיעור של בית והיתומים נותנים לה בית אחר ולזה כיוון הרמב"ם בדבריו: "לא היה שם בית"²⁷³.

עפ"י ביאור זה יש לחלק את המקרים המופיעים ברמב"ם לשניים: בתחילה הרמב"ם מדבר על אלמנה שבעלה הותיר אחריו בית ואחרי מותו נפל הבית שאין היתומים חייבים לבנותו. וכפי שגם ראינו בביאור המשנה לרמב"ם שהאלמנה הפסידה את זכות המדור בנכסיו, ואז גם אין חייבים לתת לה מדור אחר. בהלכה השניה הרמב"ם מדבר על מקרה בו לא היה בית מעולם או מכיוון שנפל או שהיה בשכר וכדומה. במקרה זה היתומים חייבים לתת לאלמנה מדור לפי כבודה.

מה היא הסיבה לחלוקה זו?

ראינו עד עכשיו שתי גישות בראשונים: יש האומרים שמדור האלמנה הוא חלק מהזכויות שנועדו לדאוג להמשך החיים של האישה בבית הבעל כפי שהיה בימי חייו, כשם שלענין המזונות היא ממשיכה להיות ניזונת מנכסיו. ויש האומרים שהמדור לאלמנה נובע מהמשך החיוב של הבעל לדאוג לאשתו למגורים. לשיטתם, כשהבעל לא השאיר בית היא מקבלת את המדור מכח ההתחייבות של התנאי ב"ד וללא קשר לחוב המזונות אלא זו ההתחייבות שלו לדאוג למגוריה מנכסיו. הרמב"ם משלב בין שתי האפשרויות הללו.

לדעת הרמב"ם לשון התנאי ב"ד מתפרש בכל מקרה לפי עניינו. שתי השיטות בראשונים נמצאות בלשון התנאי והאישה מקבלת

²⁷¹ במאירי הובא נוסח פירוש המשנה שהפסידה "זכות המדור בביתו", אבל במהדורת הרב קאפח מופיע הנוסח שהבאתי, ובמהדורת וילנא אף נכתב "מכל נכסיו". הר"ש ליברמן טוען (הלכות ירושלמי לרמב"ם עמ' נג אות ס) שהתרגום שמופיע במאירי תואם יותר מבחינת השפה הערבית. אולם הרב קאפח, כפי שצינינו, לא תירגם כך, ואף הר"י שילת שליט"א, הביע בשיחה בע"פ עמי את דעתו על פי ידיעותיו בשפה הערבית, שהצדק עם תרגומו של הרב קאפח ודלא כדברי הר"ש ליברמן.

²⁷² השו"ע שהעתיק את דברי הרמב"ם בהלכה זו כתב במקום "כשם" את המילה "כדרך". דהיינו, ההשוואה היא בשיעור של החוב ולא כפי שנראה שזהו כעין לימוד של אחד מהשני, אבל הרמב"ם עצמו כתב "כשם".

²⁷³ הרב קאפח בביאורו לרמב"ם טוען שהרמב"ם חזר בו מדבריו בפירוש המשנה, ומוכיח את זה מהדין שמופיע בפרק יט לגבי התנאי ב"ד של מזונות הבנות: "פוסקין לבת מזונות וכסות ומדור מנכסי אביה כדרך שפוסקין לאלמנה". ובהמשך הרמב"ם מחלק בין אלמנה שפוסקים עפ"י כבודה לבנות שמקבלות עפ"י צרכיהן. עולה לכאורה מהרמב"ם שיש חיוב ברור לדאוג למדור לבנות למרות שגם אצלן נכתב במשנה (נב): "יתבן בביתתי". לענ"ד אין להשוות בין הבנות לאלמנה, דבר זה עולה גם בפשטות הסוגיות בכתובות קג וכן בכל הדיונים המרובים סביב מדור האלמנה שמהם נראה שהבית של האלמנה הוא מושג שדורש ברור מיוחד. גם מהראשונים (מ"מ יט, י) שהביאו ירושלמי לגבי מזון הבנות שגורס במשנה "תני ומתכסיין בכסותי" כלומר אין לדעת הירושלמי מקור לכסות בבנות אם לא נמצא את זה כתוב במפורש ובוה שוב שונה התנאי של הבנות מהתנאי של האלמנה. ומה שכתב הרמב"ם "כדרך שפוסקין לאלמנה" צ"ע למה נפקא מינה כתבו, ואולי בשביל להדגיש בהמשך את החילוק בין האלמנה לבנות.

את המדור עפ"י המציאות בה היא נמצאת ברגע פטירת הבעל. אם נכנסה האישה לאחר פטירת בעלה למסלול של המשך החיים, דהיינו שהבית של הבעל היה קיים בשעת פטירתו, הרי כשהבית נופל - בשלב זה היא מפסידה את כל זכויותיה למדור. ואם הבית לא היה קיים בשעת פטירת הבעל, הרי שהיא זכאית לדיוור מצד ההתחייבות של הבעל למדור לאישה לאחר פטירתו. ברגע שהאישה מקבלת את המדור באחת מהדרכים הללו כבר אין לה את הזכויות שהדרך השניה מקנה לה²⁷⁴.

לכן הרמב"ם בהתחלה מדבר על האפשרות הראשונה שמדובר בהמשך החיים וכשם שניזונת כפי שהיה בחייו כך היא מקבלת כל מה שהיה בחייו. בהלכה השניה הוא עוסק במקרה שאין בית בשעת פטירתו והיא מקבלת דיוור כחלק מההתחייבות שלו כלפיה לאחר מותו ואז הוא גם מפרט את השיעור של המדור שהוא לפי כבודה.

בכך אנו יכולים ליישב תמיהה נוספת:

הגמרא (צו.) קובעת

אמר רבי יוסי בר חנינא כל מלאכות שהאישה עושה לבעלה אלמנה עושה ליורשים חוץ ממוזגת הכוס...

כלומר, מלבד הדין שמעשה ידי האלמנה ליתומים היא גם חייבת לשרת אותם כפי ששרתה את הבעל. אבל אם היא דרה במקום אחר לשיטות שהיתומים שוכרים לה בית לכאורה החיוב שלה לשרת אותם אינו מתקיים. עפ"י דברי הרמב"ם ניתן לומר, שבאמת יש לחלק בין חיוב המדור מדין תנאי ב"ד לבין החיוב במצב בו היא גרה עם היתומים, שהוא שונה מהותית, ולכן האלמנה אינה מחוייבת לשרתם במקרה בו היא מקבלת את המגורים מכח התנאי ולא כהמשך חיי הבעל, בו היא גם מצידה חייבת ליתומים להמשיך את חובותיה כלפי הבעל.

עפ"י זה נוכל גם ליישב את מה שהתקשה הרמב"ן מהי מחלוקת האמוראים האם יש לה מזונות כשהבית הוא "ביקתי" לשיטות שבביקתי שוכרים לה בית אחר. שהרי אם התנאי ב"ד קיים ושוכרים לה בית אחר מדוע נשלול לה את המזונות. והרמב"ן נדחק לתרץ שהאמורא הסובר שאין לה מזונות כוונתו שרק נשארם לה מזונות בשיעור של ברכת הבית ברובה.

אך על פי הביאור שהצענו ברמב"ם שבבית שאינו ראוי למגורים בשעת פטירתו, מתחדש מסלול נוסף של התחייבות לשכור לה בית. לדעת האמורא שאין לה מזונות ניתן לומר שהוא חולק על עצם קיומו של מסלול כזה ולדעתו ברגע שאין לבעל בית בשעת פטירתו לא נותר עוד חיוב כלפי האישה ובמסלול הראשון שיש חיוב מזונות מצד המשך החיים כפי שהיו קודם מכיוון שהיא לא גרה בבית החיוב הזה מתבטל.

שיטות נוספות בביאור הגמרא

במהדורה קמא של רש"י (שטמ"ק נד. ד"ה "בבית") נמצא פירוש נוסף לסוגיה זו:

שאינה יכולה לכופף את היתומים לבנות לה מדור קטן בפני עצמה כי עקתא בית קטן וצר. אבל מזוני אית לה, אי אית לה ביתא לדידה שנפלה מירושה על היתומים להביא לה מזונות לשם. כך קיבל רבי. וקשיא ליה הא דאמרין בפרק הנושא (קג.) 'אמרה אי אפשר לזוז מבית אבא יכולין היורשים לומר לה אם את אצלנו יש ליך מזונות...' ומפרש טעמא מפני שברכת הבית ברובה.

ואז מביא את רבו שפירש כפי שרש"י פירש לפנינו.

הפירוש שקיבל רבו של רש"י הוא שיש להפריד בין הבריייתא לרב יוסף. החידוש של הבריייתא הוא שהאלמנה אינה יכולה לכפות את היורשים לתת לה מדור בפני עצמה כשיש בית לבעל. ורב יוסף בא לומר שאם יש לה מדור יכולה לדרוש מהיתומים שיביאו לה מזונות לשם ואינה חייבת לגור עם היתומים. על פירוש זה מקשה רבו של רש"י ממשנה מפורשת שהיא מפסידה חלק מהמזונות

²⁷⁴ ניתן גם להוכיח בדעת הרמב"ם, שהמסלול שמחייב את היתומים לתת לאלמנה מדור בבית בעלה, שונה באופייו מהמסלול של החיוב שלהם לשכור לה בית. שהרי שיטת הרמב"ם בביאור משנת "משרה אדם את אשתו על ידי שלישי" (סד; פיהמ"ש פ"ה מ"ח) היא "יכול אדם שלא יאכל עם אשתו ושלא ידור עמה אלא משרה אותה על ידי שלישי". וכן פסק במשנה תורה (אישות פרק יב הל' יב) "בעל שרצה ליתן לאשתו מזונותיה הראויות לה ותהיה אוכלת ושותה לעצמה והוא אוכל ושותה לעצמו "הרשות בידו". אם כך, הבעל אינו רוצה לגור עם אשתו אם אינו רוצה בכך. דלא כמו שכתב הרא"ש (פרק ז ט"ד) עפ"י הירושלמי, שדווקא אם קיבלה עליה – יכול להשרותה. אבל, בשונה מהבעל, היתומים אינם יכולים לסלק אותה מהבית ולהשרותה במקום אחר. לכן נראה שהאלמנה גרה בבית הבעל מכוח תקנה מיוחדת שלא באה להמשיך את חובת המדור של הבעל אלא לתת לאלמנה את הזכות להמשיך את חייה הקודמים בבית בעלה.

אם היא אינה גרה עימם. אפשר היה ליישב שמזוני אית לה לפי ברכת הבית. וכך כותב במפורש המאירי (עמ' 205) שמביא ג"כ את הפירוש הזה ומיישב אותו כך.

פירוש זה הולך בשיטה העקרונית של רש"י שאין לאלמנה זכות מדור אחרת מאשר המשך המגורים בבית הבעל, ולכן לא ניתן להמיר את בית הבעל אפילו בבית גרוע יותר כאשר היתומים אינם מעויינים בכך.

סיכום

הירושלמי קובע שבמקרה ש"לא היה בית" היתומים מחוייבים לשכור בית לאלמנה.

בבבלי מופיעה ברייתא שממעטת מקרה של "ביקתי" מהתנאי ב"ד של מדור האלמנה. נחלקו האמוראים האם יש לה מזונות במצב כזה ונפסקה ההלכה שיש לה מזונות.

וכן מופיעה הלכה, שבמקרה שנפל בית הבעל האלמנה מפסידה את זכות המגורים בו, ולכאורה אף אינה זכאית לדרוש שישכרו לה מדור אחר ודלא כירושלמי.

הרמב"ן הביא ראשונים קדמונים שלמדו שהבבלי אינו חולק על הירושלמי, ובמקרה שלא ניתן לתת לאלמנה מדור בבית בעלה כגון שהבית צר מדי או שהוא נפל, שוכרים לאלמנה מדור אחר והשיטה ששוללת מזונות מהאלמנה בביקתי אין זו שלילה מוחלטת אלא היא שוללת את ההפרש שבין מזונות בבית אחר למזונות בבית הבעל.

הרמב"ן גם למד באופן זה את שיטת הרמב"ם שהשמיט את הדין של "ביקתי" ולדעת הרמב"ן כלל הרמב"ם את הדין הזה במסגרת של "לא היה שם בית נותנין לה מדור לפי כבודה".

שיטה זו מתייחסת למשפט "את תהא יתבא בביתי" כהעדפת בית הבעל למדור האלמנה אבל החיוב של מדור בבסיסו ממשיך להיות כפי שהבעל היה חייב לדאוג לאשתו למדור בשכירות.

רש"י ובעקבותיו הרא"ה הריטב"א לומדים את הבבלי כפשוטו וטוענים שהאישה הפסידה את המדור במקרה שאין בית לבעלה. על פי שיטתם האמורא ששולל את המזונות לאלמנה עושה זאת באופן מלא מכיוון שהתנאי הוא כמקשה אחת "את תהא יתבא בביתי ומיתזא מנכסי".

התפיסה שעומדת בבסיסה של שיטה זו רואה במגורים בבית הבעל המשכתו של המצב שהיה לפני פטירת הבעל, התנאי ב"ד מעגן את הזכויות שהיו לה מקודם אבל אינו מחדש חובות חדשות על היתומים.

הצענו הבנה חדשה בשיטת הרמב"ם. נראה שהרמב"ם נותן לתנאי ב"ד משמעות כפולה בהתאם למציאות בשעת פטירת הבעל. במקרה שבית הבעל קיים בשעת פטירתו התנאי ב"ד מכוון להמשכת המצב הקיים. במקרה שהבית לא היה קיים בשעת פטירת הבעל התנאי ב"ד מחדש על היתומים חובה כפי שהייתה מוטלת על הבעל.

על פי זה אין סתירה בין הבבלי לירושלמי. הבבלי מדבר על מקרה בו הבית היה קטן מדי ("ביקתי" עפ"י פירוש הגאונים) בשעת פטירת הבעל וזהו בדיוק המקרה של "לא היה בית" של הבבלי ואז היא מקבלת דיור אחר מהיתומים. ואילו במקרה של "נפל הבית" לאחר פטירת הבעל היא באמת מפסידה את כל זכויותיה (כפי שגם עולה מפירוש המשניות של הרמב"ם). ואילו שיטת האמורא ששוללת זכויות מהאלמנה במקרה שהבית קטן מדי, אינה מחלקת בין שני הסוגים הללו ולכן מפקיעה את האלמנה מהזכות שלה בנכסי הבעל לאחר שהבית נופל או אינו ראוי למגורים.

נספח: החלפת הבית

התוספות (נד. ד"ה בביתי) כותבים:

בביתי ולא בביקתי - כשאין להן כי אם ביקתי היא מפסדת, דלכולי עלמא יכולין לגרשה. וביש להם בתים טובים היא מרווחת בהאי לישנא דביתי, שמשתמשת במדור כדרך שנשתמשה בחיי בעלה, כדאמרין בהנושא (קג). ואין להחליף לה לגרוע ממנו או שמא אפילו לכיוצא בו.

נראה שדעת התוספות היא כשיטת רש"י, שהחיוב של היתומים כולל רק את הבית של הבעל וזו כוונתו שהיא מפסדת כשאין בית שאין לה מקום מגורים. המשך דברי התוספות על פי זה הוא, שהיא מרויחה שהשימוש במדור כולל את כל מה שהיה בימי בעלה

וזה גם מתאים לשיטתו של רש"י שהמדור הוא המשך החיים בימי בעלה.

אלא שהתוספות מוסיפים, שאין לגרוע ויתכן שאף לא להחליף בשווה לו. ובנקודה זו יתכן שאלו שחולקים על רש"י ומחייבים לשכור לה בית יחלקו על דברים אלו, מכיוון שהמגורים בבית הם הוצאה לפועל של חיוב המדור שהיתומים חייבים לאלמנה, והבית שהיה של הבעל יכול להיות המדד לשיעור ההתחייבות, אבל לכאורה אינו מחייב אותם לשכן אותה דווקא בו.

לכשנדייק בר"ן (כ: בדפי האלפס ד"ה משתמשת) נראה, שיתכן והוא חולק על התוספות:

שאם נשתמשה במדור מרווח ביותר בחיי בעלה אין היורשים רשאים להוליכה אל מדור אחר אע"פ שהוא מספיק לה והיינו ההיא דפרק הנושא (ק.ג.).

משמע, שאם המדור אינו מרווח ביותר אינם יכולים להוליכה לשם אבל אם הוא כמו המדור של בעלה נראה שניתן להעבירה גם למדור אחר.

אמנם לאחר מכן מביא הר"ן את דברי הרשב"א בחידושים שלדעתו המילה "בביתי" באה לחייב את היתומים להשאירה בבית של הבעל ולא לתת לה מדור בבית אחר, וכן לדעתו לא באה המילה בביתי לחייב אותם לתת לאלמנה את כל הבית כי אם מדור לפי כבודה.²⁷⁵ ופשטות דברי הר"ן נראה שאינו חולק עם הרשב"א וגם לדעתו אין להוציא את האלמנה מהמדור בו של בעלה אפילו למדור אחר שראוי לה. וצ"ע.

המרדכי (סימן קסז) כתב:

כתב רב צמח גאון בספר המקצועות: 'בביתי ולא בביקתא, בית צר ומצוק דהיכא דלית ליה אלא חד ביתא מצו יתמי למימר אילו הוה לן בית אחר הוה יהבינא לן חד מנהון ואת יתבא בהון, עכשיו שאין לנו אלא בית אחד צר לנו לדור עמך לכי לבית אביך וניתן לך מזונות' עד כאן [לשונו]. משמע מתוך דבריו שאינה דרה עמהם בבית אחד אפילו הבית גדול ומתנתיין מיירי כשיש להם שני בתים.

וכן כתב עוד (סימן רסד):

ת"ר משתמשת במדור כדרך שנשתמשה בחיי בעלה, בפרק נערה משמע דווקא בשני בתים והכי פירושו הכא, משמשת בבית שני במדור כדרך שהייתה משמשת בחיי בעלה באותו בית.

מדברי המרדכי עולה, שההיצמדות לבית הבעל אינה מחייבת בכלל מגורים בבית בו גרה קודם, אלא הבית של הבעל הוא המקום בו היא ממשיכה לגור כשיש שני בתים והיא מקבלת מגורים בבית השני. זוהי תפיסה שרואה בבית רק את השיעור לאיכות המגורים ולא את המקום שבו המגורים עצמם מתבצעים בהכרח.

אמנם, הח"מ (סימן צד ס"ק ג) למד, שהמרדכי מדבר רק על מקרה שיש שני בתים לבעל, אבל פשטות דברי הרמ"א (ד"מ, שם ס"ק א; שו"ע סימן צד ס"ע א) "דיכולים ליתן לה מדור הראוי פה בבית אחר" מורה, שהוא אכן הסיק מדברי המרדכי שיש כאן גישה עקרונית המרחיקה את המושג "בביתי" מקריאתו הפשוטה.²⁷⁶

נמצא שיש לפנינו אפשרויות שונות כיצד ללמוד את המילה "בביתי":

1. גישת הרשב"א שדורש המשך המגורים בבית בו גרה בחיי בעלה (וכך עולה מפשטות דברי הרמב"ם שהבאנו בפרק על שיטתו).

2. גישת התוספות שמסתפק עד כמה מחייב בית הבעל כשיש בית שוה לו.

3. גישת המרדכי שמתייחס אל הבית כמדד לאיכות החיים אבל אינו דורש מגורים דווקא בבית זה.

שיטתו של המרדכי היא ייחודית, וכפי שציין הב"ש אין לה זכר בשאר הראשונים. ממנה עולה, שאין בחיוב המדור לאלמנה המשכיות לחיי הבעל כי אם בשיעור המדור ולא בעצם המגורים במדור זה.

²⁷⁵ ויעויין עוד שו"ת הרשב"א (חלק א' סי' תקכג).

²⁷⁶ וכן הבין הב"ש (שם ס"ק ג).